

АБДУПАТТАЕВ Мумин Мирзо Муроджон ўғли
Ўзбекистон халқаро ислом академияси
катта ўқитувчиси, PhD
mirzo21@iutail.uz

XI-XII АСРЛАР МУСУЛМОН ОЛИМЛАРИНИНГ ҚИЁСИЙ ДИНШУНОСЛИККА ОИД ИЛМИЙ МЕРОСЛАРИ

SCIENTIFIC HERITAGE OF MUSLIM SCIENTISTS IN THE XI- XII CENTURIES IN COMPARATIVE RELIGIOUS SCIENCE

НАУЧНОЕ НАСЛЕДИЕ МУСУЛЬМАНСКИХ УЧЕНЫХ XI-XII вв. В СРАВНИТЕЛЬНОМ РЕЛИГИОЗНОМ НАУКЕ

Аннотация. Динлар тарихи, улар билан боғлиқ жараёнлар, диннинг инсон ҳаётининг турли жабҳалари билан ўзаро таъсирини ўрганадиган фан «Динишунослик» деб аталади. Динишунослик ҳам барча ижтимоий фанлар каби ўз тадқиқот объектига эга. У диннинг пайдо бўлиши, ижтимоий аҳамияти ва жамиятдаги ролини ўрганиш билан бирга диний эътиқодларнинг пайдо бўлиши ва ривожланишини, жамият тараққиётидаги эволюциясини илмий жиҳатдан ўрганади. Ушбу мақолада XI-XII асрларда мусулмон дунёсида яшаган алломаларнинг илоҳиёт, динишуносликка оид асарлари ҳақида маълумотлар берилган. Мақолада Беруний ва Ибн Ҳазмдан аввал ҳам бу соҳада китоб ёзган олимлар ҳақида сўз боради.

Калит сўзлар: динишунослик, Абу Райҳон Беруний, Ибн Ҳазм, ислом, христианлик, яҳудийлик, собийлик

Annotation. The academic discipline that studies the history of religions, associated processes, and the interaction of religion with various aspects of human life is called "Religious Studies". Like all social sciences, Religious Studies has its own object of study. In addition to examining the origin, social significance, and role of religion in society, it scientifically investigates the emergence and development of religious beliefs and their evolution throughout societal development. This article provides information about the works related to theology and religious studies by scholars who lived in the Muslim world during the 11th-12th centuries. The article also discusses scholars who authored books in this field even before al-Biruni and Ibn Hazm.

Key words: religious studies, Abu Rayhan Biruni, Ibn Hazm, islam, Christianity, judaizm, sabianizm

Аннотация. Наука, изучающая историю религий, связанные с ними процессы и взаимодействие религии с различными сферами жизни человека, называется «Религиоведение». Религиоведение, как и все общественные науки, имеет свой объект исследования. Наряду с изучением происхождения религии, её социальной значимости и роли в обществе, оно с научной точки зрения изучает возникновение и развитие религиозных верований, их эволюцию в процессе развития общества. В данной статье представлена информация о трудах по богословию и религиоведению ученых, живших в мусульманском мире в XI-XII веках. В статье также идет речь об ученых, которые писали труды в этой области еще до Беруни и Ибн Хазма.

Ключевые слова: религиоведение, Абу Райхан Бируни, Ибн Хазм, ислам, христианство, иудаизм, сабианство

КИРИШ

“Қиёсий диншунослик” – дунё динларининг таълимотлари, эътиқодлари, феноменлари, умуминсоний муносабатлари ва қонуниятларини қиёслаб ўрганадиган фан ҳисобланади”[8: 133]. Қиёсий диншунослик фанига расман 1870 йилда Макс Мюллер томонидан асос солинган бўлса-да, бу фан ва унинг кўринишлари узоқ ўтмишга эга.

Мусулмон олимларнинг динларни ўрганиш бўйича тадқиқотлари узоқ тарихга бориб такалади. VII-VIII асрларда турли фиркалар ўртасидаги диний тортишув (мунозара) ларни ўз ичига олган “мақолот”лар ёзилган. “Мақолот”ларда баъзи фиркалар, исломдан бошқа эътиқодларнинг қарашлари ислом ақидаси билан қиёсланади ва қаттиқ танкид қилинади” [6: 29-30]. Дастлабки “мақолот” туридаги асарлар асосан шиалик эътиқодидаги инсонлар томонидан ёзилган ва улар “асҳоб ал-мақолот” деб номланган.

Бироқ вақт ўтиши билан аҳли сунна уламолари ҳам “мақолот” жанрида асарлар ёзишган. Шундай асарлардан энг машҳурлари Имом Мотуридийнинг “Мақолот” ва Имом Ашъарийнинг “Мақолот ал-исломийин ва ихтилаф ал-мусоллийн” номли асарлари ҳисобланади.

724-759 йилларда яшаган форс миллатига мансуб бўлган ислом тарихчиси Абдуллох ибн Мукоффа қадимги хинд, қадимги форс динлари

ва асотирларини илк марта араб тилига таржима қилган. Ибн Муқоффа томонидан таржима қилинган асарлардан яна бири, пахлавий тилида ёзилган, маздакийлик асосчиси Маздакнинг ҳаётига бағишланган “Маздакнома” китоби бўлиб, бу таржима бугунги кунга қадар етиб келмаган [2: 169]. Шунингдек, ҳиндларнинг “Калила ва Димна”сини ҳам араб тилига таржима қилган. Ибн Муқоффанинг ушбу таржимаси ҳиндлар эпосининг лотин, славян, иврит, француз, италян ва немис тилига қилинган таржималарида асос бўлиб хизмат қилган [21: 2].

АСОСИЙ ҚИСМ

IX-X асрларда ҳам мусулмон олимлар томонидан қиёсий диншуносликка оид кўплаб асарлар таълиф этилди. Аммо, бу асарларнинг аксарияти ҳозирги даврга қадар етиб келмаган. Муҳаммад ибн Ҳузайлнинг (ваф. 840) “Китоб ал-мажус ва китоб ас-санавия” (“Мажусийлик ва кўпхудолилик китоби”) [19: 265-267], Абул Аббос Сарахсийнинг (ваф. 899) “Рисола фи васф мазоҳиб ас-собиин” (“Собиийларнинг мазҳаблари васфи ҳақида рисола”) [22: 54], Абу Зайд Балҳийнинг (ваф. 934) “Китоб шароъи ал-адён” (“Динлар шариатлари китоби”) [17: 198-199], Ибн Надимнинг (ваф. 995) “ал-Китаб ал-муқаддас ʻинда-л-муслимин ва-л-яхуд ва-л-масиҳийин” (“Мусулмонлар, яҳудийлар ва насронийлар наздида муқаддас китоб”), “ал-Асотир ва-л-ҳикаят ва-с-сихр” (“Афсоналар, ҳикоялар ва сеҳр”), “Мақолот ʻан ғойри мувахҳидин амсали ал-ҳиндус, ва-л-бузин ва-с-синийин ва-л-алманийин” (“Ҳиндлар, буддавийлар, хитойликлар ва олмонлар тўғрисида мақолалар”), Мусаббихийнинг (ваф. 1029) “Дарк ал-буғят фи васф ад-диёнот ва-л-ибадат” (“Динлар ва эътиқодлар васфида мақсад меъёри”) [19: 377-378] номли китоблари йўқолган ёки бошқа сабаблар билан бугунгача етиб келмаган. Бу асарлар тўғрисида “тарожим”, “манокиб”, “табақот” ва “тазкира” манбаларида маълумотлар берилган.

Шунингдек, шиъа эътиқодига мансуб олим Ҳасан ибн Мусо Навбахтийнинг (ваф. 910) “ал-Ароъ ва-д-диёнот” (“Фикрлар ва динлар”) китоби ҳам динлар тарихига оид муҳим асарлардан ҳисобланган. Бу асар ҳам етиб келмаган. Олимнинг замондошлари бу китоб тўғрисида ижобий фикрларни билдирганлар.

Жумладан, Араб тарихчиси ва сайёҳи Аҳмад ибн Али Нажоший ўзининг “Рижол ан-Нажоший” (“Нажошийнинг ҳадис ровийлари”) асарида: “Шайхимизнинг кўп китоблари бор. Улар орасида “Фикрлар ва динлар” китоби ажралиб туради. У кўп илмларни ўзида жамлаган яхши китоб. Мен уни шайхим Абу Абдуллоҳ қўлида ўқиб чиққанман”– дейди [10: 63].

“Араб Геродоти” номини олган тарихчи Абул Ҳасан Али Масъудийнинг (ваф. 957) асарлари ҳам турли халқлар эътиқодлари ва таълимотлари тўғрисида маълумотлар жамланган муҳим манбалардан ҳисобланади.

932 йилда Миср яҳудийларидан бўлган Саид Фаюмий Таврот ва Талмудни араб тилига таржима қилган [25: 23-24].

Тоҳир Макдисий (ваф. 966)нинг “ал-Бад ва-т-тарих” (“Ибтидо ва тарих”) китобида қадимги хитой, ҳинд, турк, форс динлари, шунингдек, яҳудийлик, насронийлик ва собиийлик тўғрисида қимматли маълумотлар берилган.

XI-XII асрлар мусулмон дунёсида динлар тарихини ўрганиш, турли таълимотлар, эътиқодларни ўрганиш борасида бир қатор ишлар амалга оширилган. Бу давр мобайнида Абу Райхон Беруний (973-1048), Абу Муҳаммад Али Ибн Ҳазм (994-1064), Абул Маолий Муҳаммад ибн Убайдуллоҳ (ваф. 1092) ва Муҳаммад ибн Абдулкарим Шаҳристоний (ваф. 1153) каби олимлар динларни ўрганиш бўйича фаолият олиб борган.

Шарқда қиёсий диншунослик асосчиси сифатида эътироф этиладиган Абу Райхон Берунийнинг “ал-Осор ал-боқия ʻани-л-қурун ал-ҳолия” (“Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар”), “Китаб фи таҳқиқ ма ли-л-ҳинд мин мақулатин, мақбулатин фи-л-ақл ав марзулатин” (“Ҳиндларнинг ақлга сиғадиган ва сиғмайдиган таълимотларини аниқлаш китоби”), “Қонуни Масъудий” ва “ат-Тафҳим лиаваили синаат ат-танжим” (“Мунажжимлик санъатидан бошланғич тушунчалар”) номли асарларида динлар тарихи, маросимлари, эътиқодлари, байрамлари тўғрисида кенг маълумотлар берилган.

Олимнинг биринчи асари “Осор ал-боқия” 1000 йилда ёзилган. Берунийнинг ҳаёти ва ижоди Хоразм ҳамда Ғазна даврларига бўлинади. Бу асар Хоразм даврида ёзилган. Асар 928-1042 йилларда Каспий денгизининг жанубий-шарқидаги Журжон ва Тобаристонда ҳукмронлик қилган “Зиёрийлар” сулоласидан

бўлган Қобус ибн Вашмгирга (978-981, 998-1012) атаб ёзилган.

Аллома ушбу асарида ўз давригача маълум бўлган, турли халқларнинг тақвимларини тўплаган. Бу тақвимларнинг пайдо бўлиш сабаблари, турли тақвимларнинг ой ва саналаридаги фарқлар, байрам, маросим, ибодат ўтказиладиган кунларни аниқлаш каби масалалар асарнинг асосини ташкил этади. Инсонларнинг яратилиши, тўфон, исломгача бўлган араб тарихи ва Хоразм тўғрисида асарнинг муқаддима қисмида баён қилинган. Шунингдек, асарнинг катта қисми Ўрта Осиё насронийларининг тарихи, диний ур-одатлари ва анъаналарига бағишланган. Бундан ташқари яҳудийлар тақвими, Параклит (Фуроқлит), Зулқарнайн, Яжуж ва Мажуж, соҳта пайғамбарлар ҳамда турли минтақаларда яшовчи инсонлар тўғрисида қимматли маълумотлар берилган.

Асарнинг ёзилиш сабаби ҳақида алломанинг ўзи шундай дейди: “Олимлардан бири мендан халқлар, уларнинг тақвимларининг бошланиши, яъни ойлар ва йиллар устида ихтилофлар ҳамда бу ихтилофларнинг сабаблари, машҳур байрамлари, турли ишлар учун белгиланган кунлар, миллатларнинг баъзиси амал қилиб, баъзилари амал қилмайдиган маросимлар ҳақида сўради. Мени имкон борица уларни жуда равшан баён этиб, ўқигувчи фаҳмлайдиган, турли китобларни топиб, бу китобларга нисбатан тушунмовчилик қолмайдиган бир асар ёзишга даъват этди” [11: 4].

Беруний бу асарни ёзишда, бу ишнинг осон эмаслигини, қадимги халқлар, уларнинг эътиқодлари, маросимлари, йил ҳисоблари ҳақидаги ривоятлар чалкашиб кетгани, ёлғон ва асоссиз маълумотлар кўп эканини таъкидлайди. Бу асоссиз маълумотларни қабул этмаслик учун “...у ривоятларнинг давримизга энг яқин ва энг машҳурини, сўнгра яқинроқ ҳамда машҳурроғини кетма-кет ўрганишимиз лозим. Уларни ўз арбобларидан қабул қилиб, тузатиш мумкин бўлганини тузатамиз, бошқаларини ўз ҳолича қолдирамиз. Шунда биз келтирган ривоятлар ҳақиқатни қидирувчиларга ва ҳикматни севувчиларга ёрдамчи, бизга эса муяссар бўлмаган нарсаларга эришишимиз учун йўловчи бўлади” [11: 5], – дейди.

Олим асарни ёзишда фойдаланган манбаларга танқидий ёндашган. Совет тарихчи-археолог Сергей Павлович Толстов 1957 йилда

Михаил Александрович Салъе томонидан асарнинг рус тилига қилинган таржимаси кириш қисмида Берунийнинг танқидлари хусусида шундай дейди: “Берунийнинг манбаларни қабул қилишдаги ҳаққонийлиги кўплаб тарихий китобларнинг йўқолиб кетганига сабаб бўлган бўлиши мумкин” [14: 15].

Асарнинг илк арабча таҳқиқи 1878 йилда немис шарқшунос олими Эдуард Заҳау томонидан “Берунийдан шарқ халқларининг хронологияси” (“Chronologie orientalischer Völker von Albēruni”) номи билан амалга оширилган. Ушбу таҳқиқ Лейпцигда нашр қилинган. 1923 йилда иккинчи марта нашр қилинган. Асар 1879 йилда Э.Заҳау томонидан “Қадимги халқлар хронологияси” (“The Chronology of Ancient Nations”) номи билан инглиз тилига таржима қилинган. Француз тилига 1903 йилда Р.Гриво томонидан, форс тилига 1903 йилда Али Қули Мирзо томонидан, рус тилига 1957 йилда В.Р. Розен томонидан, ўзбек тилига 1968 йилда А.Расулов томонидан таржима қилинган.

Алломанинг динлар тарихига, хусусан ҳинд эътиқодлари ва таълимотларига бағишланган иккинчи китоби “Ҳиндистон” асаридир. 1017 йилда Хоразмни босиб олган Маҳмуд Ғазнавий 1002-1028 йиллар оралиғида Шимолий Ҳиндистонга 17 марта ҳарбий юришлар уюштирган. Беруний шу ҳарбий юришлардан бирида Маҳмуд Ғазнавийга ҳамроҳлик қилган. Асар таҳминан 1017-1030 йиллар оралиғида ёзилган.

“Берунийнинг “Ҳиндистон”и қадимги ва ўрта аср Ғарб ва Шарқ адабиётида мисли кўрилмаган ёдгорлик”, – деб, асарга баҳо беради арабшунос олим В.Р. Розен [14: 147].

Жорж Сартон бу асар ҳақида, “У “Ҳиндистон” асарини (“Тарих ал-Ҳинд”) 1030 йилда Ғазнада ёзиб тугатди. Асар Браҳман Ҳиндистонининг тавсифи ва аҳолисининг турмуш шароитини ўрганишга бағишланган. Беруний ҳинд фалсафасига, айниқса Бҳагаватгитага мафтун эди. У жуда кўп санскрит тилидаги китобларни, мусулмонлар ҳиндлар тўғрисида маълумотларга эга бўлишлари учун арабчага таржима қилган” [5: 707].

Олим Ҳиндистон ҳақида гапирар экан, ҳар бир ҳиндларга хос бўлган нарсаларни баён қилишда жуда эҳтиёткорона муносабатда бўлади. Ўзи дуч келган масалаларга аклий ёндашади. Ҳиндлар учун табиий, бошқалар

учун ғайри табиий бўлган нарсаларга объектив муносабат билдириб, уларни ҳинд миллатининг урф-одатларидан келиб чиққан ҳолда шарҳлайди. “Бу китоб баҳслашиш ва тортишиш китоби эмас. Хусуматчиларнинг хужжатларини келтирмайман, ҳақдан оғишганларга қаршилик билдирмайман. Бу фақатгина баён қилиш китоби ҳолос. Шунинг учун, мен бу китобда ҳиндларнинг сўзларини ўз ҳолича ёзаман”, – дейди, Беруний [11: 15-16].

Асар умумий саксон бобдан иборат бўлиб, ўндан ортик боби ҳиндларнинг Худо, кўринадиган ва кўринмайдиган олам, руҳ-тана муносабатлари, руҳнинг кўчиб юриши (реинкарнация-таносух), жаннат ва дўзах, нажотга эришиш (нирвана), табақаланиш (каста), муқаддас матнлари, бутлари, қурбонлик маросимлари, диний байрамлари тўғрисида маълумотларни ўз ичига олади.

Аллома ҳинд халқининг каста тизими уларнинг диний эътиқодларига ҳам таъсир қилганини айтади. “Юқори табақа билан авом халқнинг эътиқоди бир-биридан фарқ қилади. Юқори табақа ақлий нарсалар устида мушоҳада юритса, авом халқ табиати кўтарган нарсаларни қабул қилиш билан чекланади. Асл-моҳиятни текшириб ўтирмайди, ақл юритмайди. Шунингдек улар таносухга амал қилишади. Уларнинг орасида бунга ишонмайдигани йўқ. Агар бундайлари бўлса, у диндан чиққан бўлади” [11: 27].

Шунингдек, олим томонидан ҳиндларнинг икки китоби ҳинд тилидан араб тилига таржима қилинган. Бу ҳақда Берунийнинг ўзи шундай дейди: “Мен ҳиндларнинг икки китобини араб тилига таржима қилдим. Уларнинг биринчиси, оламнинг бошланиши ва мавжудотнинг тавсифи тўғрисида “Санкхя”, иккинчиси, жонни бадандан қутқариш тўғрисидаги “Патанжали” номи билан аталади. Бу икки китоб ҳинд динларининг ҳукмларини эмас, эътиқодларини баён қилган. Бу китобим эса ҳиндларнинг ҳукм ва эътиқодларини баён қилишда икки китобни ўрнини тўлдиради ва саволларга тўлиқ жавоб беради деб, умид қиламан” [11: 16].

Э.Заҳау асарни 1884 йилда немис тилига, 1888 йилда инглиз тилига таржима қилган. 1958 йилда Ҳайдарободда, 1983 йилда Байрутда замонавий таҳқиқи амалга оширилган. 1965 йилда А.Расулов, Ю.Ҳақимжонов ва Ғ.Жалоловлар томонидан ўзбек тилига таржимаси амалга оширилган.

Олимнинг яна бир асари “Қонуни Масъудий” 1030 йилда ғазнавийлар султони Масъудга атаб ёзилган. Асарда асосан астрономия, астрология, геодезия, метеорология, географияга оид илмлар жамланган. Бу асар 11 бўлим, 135 бобдан иборат.

Шу билан бир қаторда асарда яҳудийлар, насронийлар, мажусийлар ва ҳиндлар яшайдиган шаҳарлар, уларнинг байрам кунлари, диний маросимлари тўғрисида баён қилинади. Насронийлар шаҳарлари баён қилинган ўринларда, Инжил ёзилган жойлар зикр қилинади. “Уни (Инжилни) яшаш жойи ва тиллари турлича бўлган тўрт киши, Фаластинда ибронийчада Матто, Румда (Анадўли) рум (лотин) тилида Маркус, Искандарияда юнончада Луко, Эфесда юнончада Юҳаннолар ёзган. Кейинчалик сўзлар ва маънолар жиҳатидан фарқ қилувчи мазкур тўрт Инжил икки муқовада бирлаштирилиб, уларнинг ҳаммаси бир ном билан Инжил деб номланди” [13: 252].

Берунийнинг яна бир “ат-Тафҳим лиаваили синаат ат-танжим” (“Мунажжимлик санъатидан бошланғич тушунчалар”) асарида эса фақат насронийлик маросимлари зикр қилинган. “Насроний” сўзини аллома қуйидагича тушунтиради: “У (Исо) Байтул Макдис яқинидаги Носиро деган кишлоқда дунёда келган. Унга одамлар доим носиралик Исо деб мурожаат қилишган. Ушбу нисбат туфайли унинг халқи насроний номи билан машхур” [14: 179]. Асар 1029 йилда Ғазнада ёзилган бўлиб, астрологияга оид энг нодир асарлардан ҳисобланади.

Динларни қиёсий ўрганишнинг тамал тошини мусулмон шарқида Беруний қўйган бўлса, ғарбда, яъни Андалусияда бу илмга ибн Ҳазм Андалусий асос солган.

Ибн Ҳазмнинг тўлиқ исми Али ибн Аҳмад ибн Саид ибн Ҳазм ибн Ғолиб ибн Солих ибн Халаф ибн Маъдан ибн Суфён ибн Язид Андалусий Қуртубий бўлиб, 384/994 йилда Пиреней яриморотида, Андалусия шарқида жойлашган Қуртуба шаҳрида таваллуд топган [18: 325-330; 23: 21]. Аксарият манбаларда ибн Ҳазмнинг форс миллатига мансуб бўлгани тилга олинади [24: 111]. Муҳаммад Абу Заҳро: “Ибн Ҳазмнинг оиласи форс миллатидан бўлиб, катта бобоси Язид, Муовия ибн Абу Суфённинг укаси Язиднинг озод қилган қули эди”, – дейди [23: 21].

Бошқа томондан эса, Ибн Ҳазмнинг замондоши бўлган ибн Ҳайён олимнинг форс

эканига шубҳа билан қараган: “Унинг ажойиб жиҳатларидан бири орадан шунча йиллар ўтиб ўзини форс миллатига мансуб эканини айтганидир. Унинг энг яқин аждоди яқиндагина исломни қабул қилган. Отаси Аҳмад ибн Саид Умавийларнинг озод қилган қули экани ҳақидаги сўз тўғри эмас” [16: 170].

Ибн Ҳайёнинг бундай фикрга келишига, ибн Ҳазмнинг “ал-Фисол фи ал-милал ва-л-аҳваи ва-н-ниҳал” (“Миллатлар, оқимлар ва диний таълимотлар ҳақида фасллар”) асарида форсларни танқид қилгани сабаб бўлган бўлиши мумкин. “Шиаликнинг пайдо бўлиб, исломдан ажралиб чиқишига асосий сабаб форслардир. Форслар исломгача жуда кучли ҳокимиятга эга эдилар. Бошқа халқларга таъсир ўтказа олардилар. Улар ўзларини бошқа халқлардан кўра олий деб ҳисоблашар, бошқаларни куллар деб билишарди. Араблар томонидан форслар ҳукмронлиги тугатилгач, улар кўп ёлғонлар билан исломга қарши курашмоқчи бўлдилар” [20: 273].

Заҳабий “Сияр”да ибн Ҳазмни дастлаб моликий, сўнг шофий мазҳабида бўлганини ва кейинчалик зоҳирия мазҳабини қабул қилганини келтиради [26: 186]. Муҳаммад ибн Абу Заҳро эса, алломанинг мужтаҳид бўлганини, шунинг учун унга бир мазҳабни тайин қилиш мумкин эмаслигини таъкидлаган [23: 147].

Ибн Ҳазм ёзган асарлар ҳозирга кунга қадар ўз аҳамиятини йўқотмаган. Олим ўндан зиёд илм-фан соҳасида китоблар таълиф этган. Ибн Ҳазм 26 ёшигача барча исломий илмларни ўрганиб чиққан ва исломдан бошқа динлар: яҳудийлик, христианлик, шунингдек, зардуштийлик, монийлик, маздакийлик, хиндуйлик, буддавийлик ва бошқа дин, оқим ва йўналишларни ўргана бошлаган [4].

Олимнинг “ал-Фисол” асари 1020-1040 йиллар оралиғида ёзилган. Асарда куёш ва ойга сиғинувчилар, хинд диний-фалсафий таълимотлари, бут-санамларга сиғинувчилар, шунингдек, христианлик ва ислом динларидаги йўналиш ва фирқалар, уларнинг ақида ва таълимотлари ҳақида батафсил маълумот берилган.

Ибн Ҳазм ушбу асарининг ёзилиши тўғрисида шундай дейди: “Инсонларнинг ўз динларида фирқаларга бўлиниб кетиши ҳақида жуда кўплаб мақола, рисола ва китоблар ёзилди. Баъзилар бир неча ўн жилд ва ундан ҳам кўп китоблар ёзиб, динлар ҳақида кўп сўз юритди,

батафсил маълумотлар ёзди. Лекин уларда обектив фикрлар кам бўлиб, жуда кўп хатоларга йўл қўйилган. Уларнинг кўпчилиги фаҳмдан йироқ ва ақлдан айро ҳолда ёзилган. Баъзилар эса, бу борада қисқа ва мухтасар маълумотлар берган. Мен ушбу асаримда исломдаги фирқа ва йўналишлар ҳақида маълумот бериш билан бирга, яҳудийлик ва христианлик таълимотлари, муқаддас манбалари, улардаги фирқа ва йўналишлар, шунингдек, юнон фалсафаси, қадимги динлар, оташпарастлик, куёш ва юлдузларга сиғиниш, зардуштийлик, хиндуйлик, буддавийлик, конфуцийлик ҳақида ҳам маълумотлар бериб ўтдим” [20: 35].

“Ал-Фисол” асари 5 та жуздан иборат. Улар қуйидагилар:

Биринчи жузда мухтасар муқаддимадан сўнг муаллиф муҳолиф фирқалар йўлбошчилари ҳақида маълумот берган. Сўнггра, юнон файласуфлари, уларнинг фалсафий қарашларини келтириб, уларнинг адашган жойларига илмий раддиялар келтириб ўтган. Бундан кейин аҳли китоблар, яҳудий ва христианлар, уларнинг фирқалари сони, ақидавий қарашлардаги фарқлари, шунингдек, Таврот ва Инжил ҳақида батафсил маълумотлар келтириб, баҳс юритган. Биринчи жуз таносух мавзусини исломга кўра руҳ ҳақиқатининг батафсил баёни билан тамомланган.

Иккинчи жузда тўрт Инжил, ислом динидаги бўлинишлар тўғрисидаги ҳадислар баёни, тавҳид, қазо ва қадар, илоҳий сифатлар баёни ҳақида сўз юритилган. Ибн Ҳазм Инжил ёки Таврот ҳақида фикр юритганда ақлий қонун қоидалар ва очик-ойдин асосларга суянган. У Инжил ёки Тавротдан матн келтириб, уларни батафсил изоҳлаган.

Учинчи жузда Қуръони карим ва унинг мўжизалари, қазо ва қадар, қобилят, ҳидоят, тавфиқ, Аллоҳнинг бандалар феълларини яратиши, иймон ва куфр, тоат ва маъсият, ваъда ва таъқиб ҳақида сўз юритилган.

Тўртинчи жузда набий ва расуллар, фаришталар, шафоат, мезон, қиёмат куни, шу билан бирга, шиа, мўтазила, муржиа ва хавориж каби оқимлар ҳақида маълумотлар келтирилган.

Бешинчи жузда эса, муаллиф сеҳр, мўжизалар, метафизика, аёлларнинг пайғамбарлиги масаласи, бақо ва фано масалалари, юлдузлар илми, ҳаракат ва сукунат, жисм ва руҳ ҳақида сўз юритилган.

Ибн Ҳазмнинг ушбу асари бу соҳа бўйича ёзилган асарлардан мавзун баён этишда муаллифнинг обективлиги, танқидий ёндашганлиги ва динлар таълимотларини батафсил келтириб ўтганлиги билан ўз аҳамиятига эга. Буни юқорида келтириб ўтилган маълумотлардан ҳам кўриш мумкин.

Ғарб диншунос олимлари Беруний ва ибн Ҳазмни қиёсий диншунослик фанининг асосчилари сифатида эътироф этишади [3: 150]. Ибн Ҳазм Абу Райҳон Беруний билан бир даврда яшаб ижод этган. Улар бир-бирлари билан учрашмаган бўлса-да, икки олим томонидан динларни ўрганиш бўйича олиб борилган изланиш ва тадқиқотлар ўзаро ҳамоҳангдир. Бу икки олим қолдирган асарлар асрлар ўтса-да ўз аҳамиятини йўқотмаган.

Бу даврда динлар тарихига оид асар ёзган олимлардан яна бири эронлик Абул Маолий Муҳаммад ибн Убайдуллоҳ ҳисобланади. Абул Маолийнинг “Баёну ал-адён” асари форс тилида ёзилган. Асар муаллиф ҳаётининг сўнги йилларида, 1092 йилда Хуросонда ёзилган. Асарнинг ҳажми кичик бўлиб, унда исломдан аввалги эътиқодлар ва ислом мазҳаблари ёритилган.

Эронли тарихчи олим Аббос Иқбол “Баёну ал-адён” динлар, мазҳаблар тарихига оид форс тилида ёзилган энг қадимий асардир. Асар форс тилининг энг гўзал ва энг қадимги наъмуналаридан биридир”, – дейди [9: 5].

Абул Маолий ушбу асарни ёзишда Тоҳир Макдисийнинг “ал-Бад ва-т-тарих”, Берунийнинг “Ҳиндистон”, Абул Ҳасан Нишопурий Омирий (ваф. 992)нинг “ал-Амад ʼала-л-абад” (“Чексиз муддат”)¹, Абул Хайр Ҳаммор (ваф. 1048)нинг “Сирот ал-файласуф” (“Файласуф йўли”)² ва Абу Исо Варроқнинг “Мақолот”идан фойдаланганини қайд этган [9: 11].

“Баёну ал-адён” беш қисмдан иборат бўлиб, унинг биринчи қисмида дастлаб инсонларнинг географик минтақаларга бўлиниши классик услубда баён қилинган. Ушбу минтақаларда

яшайдиган халқлар сифатида, форслар, дарийлар (афғон миллати), турклар, юнонлар, ҳабашлар (эфиопияликлар), ҳиндлар ва африкаликларни келтиради. Британиялик исломшунос олим Бернард Льюис олимнинг бу таснифига, “Бу тасниф XI асрда яшаган мусулмонлар олимлар халқларни географик жиҳатдан қандай таснифлаганини билиш учун гоё аҳамиятлидир” [1: 65], – деб, баҳо беради. Шунингдек, биринчи қисмда зардуштийларнинг “Олий илоҳ”и, форслар ва дарийларнинг “Худо”си, юнонлар, қибтийлар ва аҳли китобларнинг турли номлар билан номлаган “Илоҳ”лари ҳамда туркларнинг “Қўк Тангри”си тўғрисида маълумотлар беради. Ҳиндлар ва ҳабашларни маданиятдан узоқ, ёввойи одамлар деб таърифлаб, уларнинг эътиқодларини баён қилади.

Асарнинг иккинчи қисмида, арабларнинг жоҳилият эътиқодлари, юнон фалсафасида илоҳга муносабат, яҳудийлик, христианлик, яҳудийлик, мажусийлик, собийлик ва санавийлик эътиқодлари зикр қилинган.

Яҳудий мазҳабларидан бири бўлган “сомирийлик” ҳақида баҳс қилинган ўринда, уларни Мусо (а.с.) ва Ҳорун (а.с.)ни тан олмасликларини, Таврот ва Забурга қўшимча яна 19 китобни муқаддас деб билишларини келтиради.

“Ота-ўғил-муқаддас рух” шаклида худога ишонувчи христианларни уч гуруҳ: яъқубийлар, несторианлар ва малқоийларга ажратади.

Учинчи қисм, пайғамбар Муҳаммад (с.а.в)нинг “етмиш уч фирқа” тўғрисидаги ҳадисининг изоҳига бағишланган. Абул Маолий етмиш уч фирқани саккизта катта гуруҳларга бўлган. Жумладан, 1. Аҳли сунна ва-л-жамоа. 2. Мўтазила. 3. Шиа. 4. Хорижийлар. 5. Жабария. 6. Мушаббиха. 7. Суфийлик. 8. Муржиа.

Ҳар бир гуруҳ ичидаги фирқаларни санайди ва уларнинг сонини етмиш учтага етказди. Ҳадисдаги нажот топувчи фирқа (“фирқаи ножиа”) – “аҳли сунна” таркибига, ҳанафийлик, доводийлик (зоҳирийлик), шофийлик, моликийлик, ҳанбалийлик ва ашъарийликни киритган. Таркибга мотуридийликнинг киритилмаганининг сабаби, аллома уни ҳанафийлик таркибида зикр қилганидир.

Асарнинг тўртинчи қисми, “аҳли сунна” таркибига кирувчи мазҳаблардан бошланиб, қолган фирқаларнинг эътиқодларига

¹ Форобий ва ибн Синолар даврида Мовароуннаҳр ва Хуросонда машҳур бўлган файласуф Абул Ҳасан Омирийнинг фалсафа ва каломга оид асари. Асарнинг ягона нусхаси “Сулаймония” кутубхонасида № 179/2 тартиб рақами остида сақланади.

² Бағдодлик ҳаким, файласуф, мутакаллим Абул Хайр Ҳасан ибн Ҳамморнинг фалсафа оид асари. Бу асар бизгача етиб келмаган.

бағишланган. Ҳар бир фирқанинг асосчиси, эътиқодлари тўғрисида батафсил тўхтанган.

Сўнги, бешинчи қисм эса, илоҳлик ва пайғамбарликни даъво қилган Мусайлама, Тулайха, Ахтал Дабий, Мухтор Сақай, Баён ибн Самён, Абдуллоҳ ибн Ҳарб, Абу Мансур Кисф, Хойрур Рой, Абу Исо Исфаконий, Муҳаммад Муборкий, Ҳусайн ибн Мансур, Муҳаммад Ироншаҳрий ва Аҳмад Кайёл каби шахслар тўғрисида бўлиб, уларнинг даъволари ҳамда эътиқодларини баён қилган. Шунингдек, илоҳлик даъвосидаги икки шахс Муқанна ва Бобакнинг “руҳий ҳаста” бўлгани, уларнинг ҳаётида содир бўлган кулгули воқеаларни келтирилган.

“Баён ал-адён”нинг илк замонавий нашри 1934 йилда эронлик адабиётчи ва тарихчи Аббос Икбол Аштиёнӣ томонидан амалга оширилган. Аббос Икболнинг таҳқиқида бешинчи қисм мавжуд эмас. Аммо, бошқа бир эронлик тарихчи Муҳаммад Тақий Донишпезух бешинчи қисмни топиб, нашр қилган [7: 33].

ХУЛОСА

XI-XII асрлар мусулмон олимларининг киёсий диншуносликка оид асарларида объективлик ва холислик асосий ўринда турган. Ҳар бир дин, эътиқод тўғрисида фикр юритилганда, уларни камситиш, таълимотларини паст санаш ва раддия бериш каби ҳолатлар учрамайди. Ушбу асарлардаги мана шу жиҳат, XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб Ғарб диншунослик соҳасида изланишлар ва тадқиқотлар олиб борган олимлар учун асос бўлган.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати

1. Bernard Lewis. The Muslim Discovery of Europe. – London: Taylor & Francis, Ltd., 1984. – P. 65. (358 p.)
2. Edward G. Browne. A Literary History of Persia. From the Earliest Times until Firdawsi. – London: T. F. Unwin, – 548 p.
3. E.J. van Donzel. Islamic Desk Reference. – Leiden: Brill Publishers, 1994. – P. 150. (492 p.)
4. Encyclopaedia Britannica article on Ibn Hazm // <http://www.muslimphilosophy.com/hazm/ibnhazm.html>
5. George Sarton. Introduction to the history of science. – Baltimore: Pub. for the Carnegie Institution of Washington, 1962. – 845 p.
6. Guy Mannon. Islam at religions. – Paris: “Maisonnewe et Larose”, 1986. – 307 p.
7. Mehmet Aydin. Beyânü'l-edyan // TDV İslâm Ansiklopedisi. C. 6. – Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2016-2022. – S. 33.
8. Waardenburg J. Religionen und Religion: Systematische Einführung in die Religionswissenschaft. – Berlin: de Gruyter, 1986. – 277 p.
9. Абул Маолий Муҳаммад ибн Убайдуллоҳ. Баён ал-адён. Аббос Икбол таҳқиқи. – Техрон: Интишороти ибн Сино, 1934. – Б. 5.
10. Аҳмад ибн Али Наҷоший. Рижол ан-Наҷоший. – Қоҳира: Муассаса ан-нашр ал-исламӣ, 2013. – 496 б.
11. Беруний. Осор ал-боқия. – Лейпциг: F.A. Brockhaus, 1878. – 478 б.
12. Беруний. “Ат-Тафҳим лиаваили синаат ат-танжим”. – Лондон: Luzac&CO, 1934. Б. 179. (701 б.)
13. Беруний. Қонуни Масъудий. – Қоҳира: Амир Ғози Вақфи, 1954. Б. 252. (649 б.)
14. Бируни. Избранные произведения. Т. 1. – Ташкент: ЎзФА нашриёти, 1957. – 516 с.
15. Розен В.Р. «Записках Восточного Отд. Императорского Археологического Общества». Т. 11. – СПб: Типография Императорской Академии Наук, 1886. – 420 с.
16. Ибн Басом. Аз-Зоҳирия фи маҳосин аҳли ал-жазийра. Ж. 1. – Байрут: Дор ал-сақофа, 1997. Б. 170. (576 б.)
17. Ибн Надим. Фихрист. – Байрут: Дор ал-маърифат, 2013. – 543 б.
18. Ибн Ҳалликон: Вафаёт ал-аён. Ж. 3. – Байрут: Дор ас-содр, 2007. – Б. 325-330. (524 б.)
19. Ибн Ҳалликон. Вафаёт ал-аён. Ж. 4. – Байрут: Дор ас-содр, 2007. 490 б.
20. Ибн Ҳазм. Ал-Фисол фи милал ва-л-аҳвай ва-н-нихал. Ж. 2. – Байрут: Дор ал-жийл, 1996. – Б. 273. (425 б.)
21. Калила ва Димна / тарж. Суйима Ғаниева. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2010. – 260 б.
22. Жамолдин Қифтий. Ихбар ал-уламо би-аҳвали ал-ҳуқоқ. – Қоҳира: Матбаа ас-сада, 2016. – 304 б.
23. Муҳаммад Абу Заҳро. Ибн Ҳазм: ҳаятуху, асруху, ароуху ва фикруху. – Қоҳира: Дор ал-фикр ал-арабий, 1978. – Б. 21. (544 б.)
24. Муҳаммад ибн Футуҳ Ҳумайдий. Жазавот ал-муктабис фи тарихи уламау-л-Андалус. – Тунис: Дор ал-ғарб ал-исламӣ, 2008. Б. 111. (720 б.);
25. Тоҳа Ҳошимий. Тарих ал-адён ва фалсафатиха. – Байрут: Дор ал-мактаба ва-л-ҳая, 1963. – Б. 23-24. (367 б.)
26. Заҳабий. Сияру аълам ан-нубало. Ж. 18. – Байрут: Муассаса ар-рисала, 1996. – Б. 186. (690 б.)